

*Instytut Badań Teorii i Historii Architektury
oraz Planowania Urbanistycznego (NIITIAG) w Moskwie*

Irina V. Belintseva

Architektura budynków mieszkalnych w centrum Królewca (Königsbergu) na początku XX wieku¹

Słowa kluczowe: Królewiec, Kaliningrad, plan urbanistyczny, architektura, ochrona zabytków, budownictwo mieszkaniowe, koniec XIX w., początek XX wieku, Art Nouveau

Key words: Königsberg, Kaliningrad, urban planning, architecture, preservation, residential buildings, late nineteenth century, early twentieth century, Art Nouveau.

Trzy budynki przy ulicy Frunzego nr 53–57 (dawniej Königstrasse) w Kaliningradzie (dawniej Königsberg, Królewiec) przyciągają uwagę miłośników historii i architektury, ale także przedstawicieli organów administracyjnych i instytucji zajmujących się ochroną zabytków miasta. Domy te były zamieszkiwane do 1990 r., obecnie są bardzo zniszczone, w stanie ruiny². Te zabytki architektury, wpisane na listę chronionych obiektów o znaczeniu regionalnym, są dewastowane i stopniowo rozbierane na oczach mieszkańców

¹ Obecnie Kaliningrad w Federacji Rosyjskiej. Artykuł powstał w oparciu o badania prowadzone w ramach programu Rozwój nauki i technologii (2013–2020), Podstawowy Program Badań Ministerstwa Budownictwa, Mieszkalnictwa i Usług Federacji Rosyjskiej i Akademii Rosyjskiej Badań Architektury i Budownictwa. Projekt 1.3.38. Z języka rosyjskiego tłumaczył Marian Turek.

² Album z 18 zdjęciami opublikowano w Internecie, rejestrując stan obiektu z 2013 r.: Uwe Niemeier, *Kreuz-Apotheke in Kaliningrad* – <http://kaliningrad-domizil.ru/gallery/album/kreuz-apotheke-in-kaliningrad> (dostęp: 01.06.2019)

i gości regionalnej stolicy Rosji [il. 01]. Historia powstania budynków oraz ich niezwykle artystyczny wystrój nie były do tej pory przedmiotem badań i nie zostały jeszcze całkowicie poznane. W ostatnim ilustrowanym katalogu pt.: „Obiekty dziedzictwa kulturowego Obwodu Kaliningradzkiego” o tych zabytkach wspomina się krótko: „Na pierwszym piętrze budynku mieszkalnego przed wojną znajdowała się apteka. Budynek zbudowano w latach 1900–1905”³.

Na przełomie XIX i XX wieku Prusy Wschodnie przechodziły okres prosperity. W 1871 r. powstało zjednoczone Cesarstwo Niemieckie i rozpoczęła się historia II Rzeszy. Zakończyła się polityczna i gospodarcza integracja poszczególnych ziem niemieckich. Niemcy dokonali ogromnego skoku gospodarczego, który doprowadził je do grupy światowych liderów. W 1888 r. rozpoczął się okres panowania cesarza Wilhelma II, trwający do 1918 r., który określany jest epoką wilhelmińską. W tym czasie nastąpił boom budowlany nie tylko w samym Berlinie, ale także w odległych prowincjach, co szczególnie dotyczyło stolicy Prus Wschodnich, Królewca, gdzie rozpoczęto gwałtowne zmiany w strukturze urbanistycznej, rozszerzono typologię konstrukcji budynków, zmieniono styl i preferencje artystyczne.

Jedną z charakterystycznych cech Królewca było to, że przez długi czas miasto było formowane jako twierdza. Uważano je za strategiczny filar Niemiec na północno-wschodnim skraju państwa. Struktura przestrzenna pruskiego Królewca z jednej strony wyróżniała się cechami lokalnymi, z drugiej strony wykazywała obecność cech wspólnych z innymi miastami w regionie bałtyckim.

Początek założenia Królewca wiąże się z budową tymczasowej fortecy w 1255 r. i pojawieniem się w jej pobliżu regularnych skupisk osadniczych. Wkrótce po założeniu zamku powstały – przylegające do niego – trzy małe osady: Stare Miasto (Altstadt), Löbenicht i Kneiphof (Knipawa)⁴ [il. 02].

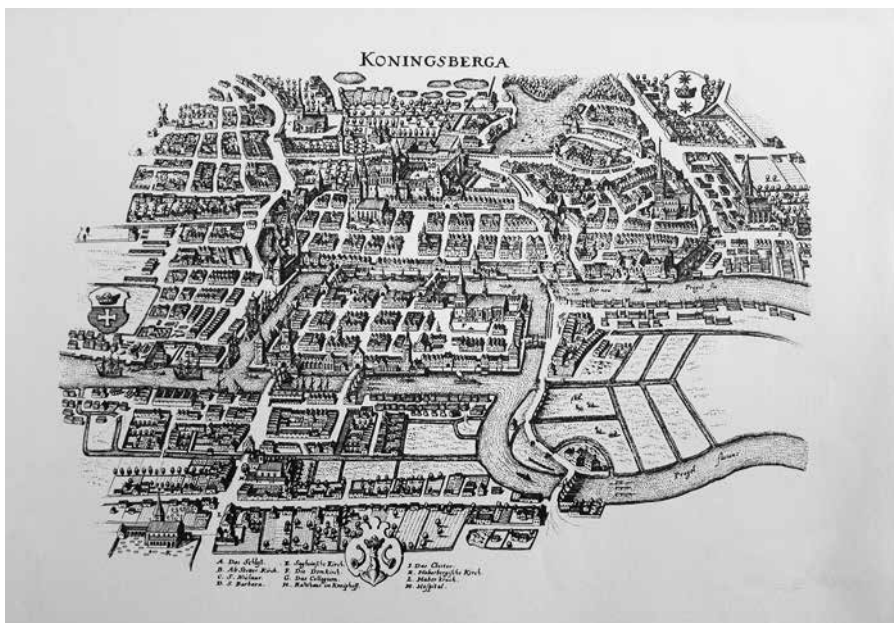
Wraz ze wzrostem liczby ludności osady rozrastały się, zajmując tereny poza pierwotnymi murami miejskimi, tworząc tzw. słobodkę. W XV wieku powstał system urbanistyczny osad miejskich z tradycyjną typologią budynków świątynnych i publicznych uformowanych wokół centrum miasta, otoczonych murami. Wyłonił się także konkretny obraz mieszkalnictwa. W 1500 r. zbudowano mury wokół najstarszej ze słobodek – tzw. zamkowej, położonej wokół

³ *Объекты культурного наследия Калининградской области. Иллюстрированный каталог.* Сост. и глав. ред. А.М. Тарунов, Москва 2013, С. 401.

⁴ И. Белинцева, *Строительные правила в городах Тевтонского Ордена*, [w:] *Архитектурно-градостроительный процесс: Регламентации и свобода*, Отв. ред. И.А.Бондаренко, Москва 2013, с. 190–207.

1. Kaliningrad. Ruiny budynków mieszkalnych na ulicy Frunzego
(fot. I. Belintseva, 2019 r.)

2. Königsberg. Widok miasta z lotu ptaka. Ryc. M. Meriana. 1652 r. (źródło: *Die schönste Sammlung. Alter deutscher Landkarten und Stadtansichten*, Gütersloh 1972)

sztucznego Stawu Zamkowego, w pobliżu twierdzy. W latach 1624–1634 przedsięwzięto budowę nowych fortyfikacji miejskich w postaci ziemnego wału obronnego, który przez kilka stuleci określał zewnętrzną sylwetkę miasta i kształt planu. Wówczas wyznaczono główne wymiary urbanistyczne, osie planistyczne i dominanty wysokościowe osady. Aż do początku XX wieku Królewiec rozwijał się w granicach bastionowego pierścienia ziemnych umocnień, co wpłynęło na jego gęsty, ciasny i wielokondygnacyjny charakter zabudowy. Radialne ulice zamknięte w kręgu wałów z XVII wieku powstały pierwotnie bez specjalnego planu, tylko jako kontynuacja szlaków handlowych prowadzących ze słobody w głąb łądu. Kręte promienie ulic zachowały oznaki naturalnego pochodzenia, elastycznie wyginając się w okolicach bagiennych, nizin, wzgórz, prywatnych ogrodów i innych przeszkód. Tylko Königstraße (ulica Królewska) była „prosta jak sznur”. Początki wszystkich promienistych ulic znajdowały się w pobliżu ideowego centrum miasta – Pałacu Królewskiego, przebudowanego zamku zakonu krzyżackiego [il. 03].

Do drugiej połowy XIX w. kształtowała się swobodna, niemal chaotyczna struktura planistyczna „miasta wewnętrznego”, powstałego między średnowiecznymi murami trzech regularnych miast, połączonych w 1724 r. w jeden organizm miejski – Królewiec, otoczony potężnym wałem fortyfikacji. W 1843 r. rozpoczęła się naprawa zniszczonych wałów obronnych z XVII wieku i budowa nowych bram wjazdowych do miasta.

Osiągnięcia w dziedzinie wojskowości oraz rozwój artylerii wymusiły potrzebę przekształcenia Królewca w nowoczesną twierdzę, co trwało do końca XIX wieku. Stary nasyp ziemny nie mógł już być przeszkodą w ostrzale. Pięć kilometrów od niego zbudowano 43-kilometrową zasłonę obronną, składającą się z dwunastu dużych fortów i trzech budowli pośrednich, które zostały wzniesione w latach 1872–1884 zgodnie z wszelkimi zasadami ówczesnej techniki fortyfikacji. W 1894 r. fortom nadano nazwy, a w 1912 r. odległości między nimi zostały wzmocnione dodatkowymi punktami obronnymi. W przeddzień I wojny światowej Królewiec był uznawany za fortecę pierwszej klasy.

W latach 1871–1914 w mieście wzniesiono wiele budynków koszar dla żołnierzy, którzy wcześniej mieszkali w prywatnych kwaterach, w domach mieszkańców miast. Budynki koszar zajmowały duże obszary wewnątrz fortecy otoczonej ziemnymi wałami obronnymi. Na przykład przed bramami Królewską i Rosgarten wyrosły znacznych rozmiarów osiedla wojskowe. „Baraki z pierwszego okresu (1871–1910) wyglądały jak solidne, ale monotonne masywne budynki z czerwonej cegły. Po roku 1910 budowano koszary, które zostały otynkowane z zewnątrz w jasnym kolorze. Wszystkie koszary były

3. Königsberg. Zamek królewski
(źródło: Instytut Sztuki PAN, Warszawa,
sygn. 112586)

wyjątkowo funkcjonalne. Wśród nich nie spotkamy dzieł sztuki, ale nie takie miało być ich przeznaczenie” – napisał niemiecki historyk miasta F. Gause⁵.

Naturalny rozwój miejski Królewca, jako ważnego ośrodka handlowego i przemysłowego oraz administracyjnej stolicy prowincji, został powstrzymany przez granice wojskowo-obronne, wyznaczone linią umocnień wałowych. Choć stare niskie domy zostały zastąpione piętrowymi, nie uchroniło to poszczególnych obszarów „wewnętrznego miasta” przed przeludnieniem. Gęstość zaludnienia stolicy wzrastała skokowo w drugiej połowie XIX wieku. „W 1864 r. były tylko 172 osoby na hektar powierzchni, w 1890 r. były już 282 osoby, w 1895 r. – 304, w 1900 r. – 333, w 1905 r. – 364, czyli dwa razy więcej niż 40 lat temu... budowane bardziej gęsto, domy były wyższe...”⁶. Pod względem liczebności Królewec znajdował się po Berlinie, Wrocławiu, Kolonii, Frankfurtu, Magdeburgu, Hanowerze i Düsseldorfie.

Do początku XX wieku Królewec, otoczony pierścieniem murów obronnych, komunikował się ze światem zewnętrznym przez dwanaście bram, zamkniętych na noc potężnymi żelaznymi wrotami. Do dziś w większości zachowały się budynki XIX-wiecznych bram, z wyjątkiem przejazdów Steindamm i Tragheim, rozebranych w latach 1911–1912. Za bramami rozciągał się niezabudowany pas obronny – czyli glacis, zwany zielonymi „płucami” miasta, obsadzony drzewami, tworzącymi rodzaj zielonego wieńca wokół fortecy. Najbardziej ruchliwa droga, która przecinała glacis, przebiegała przez Bramę Steindamm i prowadziła do rejonu Hufen, ulubionego miejsca odpoczynku mieszkańców (obecnie Prospekt Mira). Na początku XIX wieku na tej trasie pojawiły się pierwsze małe podmiejskie domki, a następnie zorganizowano

⁵ F. Gause, *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen*, Bd. 2. *Von der Königskrönung bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Böhlau 1996, s. 629.

⁶ F. Gause, op. cit., s. 640.

tutaj liczne miejsca rozrywki, kawiarnie, restauracje, stadion Walter-Simon-Platz. Znajdowały się tu także niewielkie prywatne posiadłości.

W wyniku boomu budowlanego z przełomu XIX i XX wieku stolica prowincji zaczęła rozrastać się, a zabudowa zaczęła wychodzić poza bastiony obronne. Aby rozwiązać pilny problem niedoboru mieszkań, przed wałami miejskimi zaczęły tworzyć się przedmieścia, gdzie można się było dostać, omijając bramy i umocnienia obronne. Na wizerunek miasta – uważanego wówczas za drugą po Berlinie stolicę Niemiec – wpływ miały także nowe koncepcje urbanistyczne tego czasu, w szczególności idea miasta-ogrodu. Liczne spółki akcyjne i stowarzyszenia budowlane, których działalność była dozwolona dopiero pod koniec XIX wieku, zajmowały się planowaniem, budową i zasiedleniem nowo powstałych terenów. Jednym z pierwszych było Towarzystwo ds. Nieruchomości i Budownictwa, działające od 1898 r., pod kierunkiem architekta Friedricha Heitmanna (1853–1921), które rozpoczęło zabudowę podmiejskiego terytorium Amalienau⁷. Wkrótce pojawiła się „Terytorialna Spółka Akcyjna Tipoltsa”, towarzystwo „Kolonii Villi Judytten”, „Leśna Kolonia Villi Metgeten”, „Kolonie Domów Wiejskich Neuhausen-Tiergarten” i inne. „Powszechne Stowarzyszenie Mieszkaniowo-Budowlane”, założone w 1895 r., nabyło w latach 1903–1906 dużą część dawnego majątku Ratshof na północ od rzeki Pregoly, gdzie przed 1912 r. wybudowano ponad 100 domów jednorodzinnych dla robotników fabryki Steinfurt. Kilka spółek akcyjnych angażowało się również w budowę wewnątrz murów miejskich.

Wraz z pojawieniem się przedmieść mieszkaniowych powstały dwa typy przestrzeni urbanistycznych Królewca, ukazujące interakcję dwóch zjawisk, które składają się na strukturę większości północnoeuropejskich miast: przestrzeń zorganizowaną w sposób sztuczny, ale zgodnie z zasadami planowania oraz przestrzeń naturalną, wolną, zdeterminowaną przez przyrodniczy kontekst. W Królewcu pierwszym typem było zagęszczone, zamknięte miasto, składające się ze średniowiecznego rdzenia, w którym zachowała się stara siatka planu, oraz leżąca za nim sieć splątanych ulic „śródmieścia” znajdujących się między średniowiecznymi murami a ziemnymi wałami z XVII wieku. Ulice i zaułki średniowiecznej części, przecinające się pod kątem prostym, były jeszcze w dawnych czasach wypełnione rzędami domów o tej samej wysokości, postawionych w zwartej zabudowie. „Miasto wewnętrzne” przez

⁷ И. В. Белинцева, *Кёнигсберг конца XIX – начала XX века: от города-крепости к городу-саду*, Архитектурное наследство. Вып. 64, Гл. ред. И.А. Бондаренко, Москва – Санкт-Петербург 2016, с. 205–221.

długi czas wyglądało na bardziej swobodne, wiele domów posiadało sąsiadujące działki, ale tutaj również stopniowo zwiększała się gęstość zabudowy.

Drugi rodzaj urbanistycznego zagospodarowania przestrzeni pojawił się wokół ciasnego rdzenia starej osady, wciśniętej w ziemny wał. Był on połączeniem miejskich przedmieść, z niezależnym rozwiązaniem architektonicznym i planistycznym charakterystycznym dla każdej dzielnicy. Według słów rosyjskiego historyka sztuki Iwana Czeczota „w środku był kamienny rdzeń i miasto ogrodów na przedmieściach”⁸. Píše on o dualizmie Królewca: „Przed wojną, tak jak i teraz, były dwa miasta. Jeden (...) był ciasnym, pstrokatym i brzydkim miastem na brzegach wąskiej Pregoty. (...) Zamek wznosił się nad tym miastem (...) i był dość urodziwy z jego opasłymi wieżami, aneksami, grubymi przyporami. Ale było też inne miasto. Zaczynało się ono poza bramami miasta, a w XX wieku szybko przekształciło się w miasto-ogród, ozdobione surowymi budynkami o nowoczesnej architekturze. To było miasto do życia, na spacer, przejażdżki rowerowe, tętniące odgłosami natury, które jeszcze dodatkowo podkreślały (...) motywy sportu i techniki.”⁹

Na przełomie XIX i XX wieku w strukturze gęstej historycznej zabudowy wewnątrz pierścienia ziemnych wałów obronnych zaczęto wprowadzać zmiany. W miejscu wyburzonych, zniszczonych domów pojawiły się nowe budynki mieszkalne, a także obiekty o charakterze komercyjnym i publicznym. Niestety, większość budynków mieszkalnych w centralnej części miasta została zrujnowana w wyniku bombardowań anglo-amerykańskich w sierpniu 1944 r. oraz działań wojennych, toczonych wiosną 1945 r., a następnie demontażu pozostałych ruin w końcu II wojny światowej. Tylko stare fotografie i pocztówki pozwalają zidentyfikować cechy stylistyczne budynków, które wypełniały centrum miasta.

Na przełomie XIX i XX wieku władze miasta Królewca zwracały szczególną uwagę na odnowienie wyglądu terenów przylegających do Zamku Królewskiego i prowadzących do niego ulic. W związku z tymi założeniami historyczne budynki wokół zamku, zasłaniające widok na jego stare mury, wyburzono. W pobliżu zamku, około 1901 r., według projektu miejscowego architekta F. Heitmana, wzniesiono ogromny budynek nowej poczty, który stał się symbolem nadejścia szybkiej i nowoczesnej komunikacji, a pod względem stylistycznym znakiem nowych wartości kulturowych. Obiekt ten nie zachował się [il. 04]. Warto zauważyć, że elewacje poczty były stylizowane

⁸ И. Чечот, *Гению места Калининграда и Кенигсберга*, Арт-гид. Кёнигсберг-Калининград сегодня, Калининград 2005, с. 22.

⁹ И. Чечот, *op. cit.*, s. 20–21.

na formy gotyku ceglanego, w których przejawiały się nie tyle typowe rozwiązania architektury krzyżackiej, co umowne elementy architektury gotycyckiej, stosowane na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego. Wykorzystanie szerokiej gamy form średniowiecznych, rezygnacja z lokalnych, znanych i rozpoznawalnych kompozycji, na rzecz otwarcia się na zewnętrzny świat obszaru Morza Bałtyckiego, oznaczało wejście do europejskiej wspólnoty kulturowej. Znany niemiecki ekspert w dziedzinie architektury Prus Wschodnich Wulf D. Wagner widział, w formach wieży telegrafu podobieństwo do bram miast na Pomorzu, w szczególności w Pyritz (Pyrzyce)¹⁰. Architekci z Królewca, współcześni F. Heitmannowi, skrytykowali jego projekt za brak lokalnego patriotyzmu. Styl nowej poczty pokazuje, jak różnorodne i niejednoznaczne było dziedzictwo narodowe na przełomie XIX i XX wieku.

Kolejny budynek publiczny umieszczono niedaleko zamku, nad brzegiem stawu, na działce ogrodowej wykupionej od władz wojskowych. Budynek publiczny, w którym mieściła się sala koncertowa, pomieszczenia reprezentacyjne i hotel został zbudowany w 1912 r. w duchu niemieckiego Werkbundu i łączył oznaki uproszczonego neoklasycyzmu oraz przestrzennej wolności, charakterystycznej dla secesji [il. 05]. Jego autorem był berliński architekt Richard Seel. Budynek charakteryzuje się wyraźnymi wpływami ruchu racjonalistycznego, dominującego po 1907 r. (tj. po założeniu Werkbundu) łącząc klasyczny rygor z malowniczością kompozycji i zaskakującymi rozwiązaniami plastycznymi typowymi dla sztuki niemieckiego Jugendstilu.

Różnorodność pomysłów i poglądów architektów oraz zleceniodawców na temat stylu początku XX wieku została zademonstrowana szczególnie w rozwiązaniach kamienic, które powstały wokół stawu zamkowego. Przestrzeń wodna stawu została sztucznie stworzona jeszcze w średniowieczu, w wyniku budowy młynów na strumieniu płynącym do rzeki Pregoty. Na początku XX wieku staw zamkowy był szczelnie otoczony małymi domami i prywatnymi ogrodami, co utrudniało mieszkańcom dotarcie do wody. Około 1900 r. założyli oni ruch obywatelski, którego celem było utworzenie publicznego dostępu do brzegów stawu. W tym celu, zorganizowali loterię, dzięki której zgromadzili 78 000 marek. Pieniądże przekazali miastu, które wykupiło tereny nadbrzeżne w pobliżu zamku¹¹. Stara zabudowa została rozebrana, na północnym krańcu stawu zbudowano molo, uformowano plac i strefy spacerowe. W celu przeprowadzenia ścieżek na zachodnim brzegu,

¹⁰ W. D. Wagner, *Reise durch Königsberg und Ostpreussen in 1000 Bildern*, Bonn 2011, s. 52.

¹¹ F. Gause, op. cit., s. 645.

4. Królewiec (Königsberg). Nowa poczta, proj. F. Heitmann. 1901 r.
(źródło: W. D.Wagner, *Reise durch Königsberg und Ostpreussen in 1000 Bildern*,
Bonn 2011)

5. Königsberg. Dawny budynek Domu Społecznego, proj. R. Seel. 1911–1912
(fot. I. Belintseva, 2019 r.)

w 1905 r. rozpoczęto prace nad sztuczną podsypką brzegu, co doprowadziło do nieznacznego zwężenia stawu. Prace nad projektowaniem terenu wokół stawu zakończono w 1909 r., kiedy to posadzono drzewa i krzewy, otwarto tarasy kawiarni i restauracji. W rezultacie, w centralnej części miasta pojawiła się dobrze zaplanowana strefa spacerowa z widokiem na historyczną dumę Prus Wschodnich – Zamek Królewski, miejsce koronacji niemieckich władców. W pojedynczym geście rząd pruski sprezentował miastu w 1910 r. brązową statwę łuczniczki wykonaną przez berlińskiego rzeźbiarza Fritza Henemanna, która została zainstalowana na promenadzie.

Na miejscu starych domów, stojących niegdyś nad brzegiem stawu i w jego pobliżu wybudowano wielopiętrowe budynki mieszkalne z lokalami handlowymi na parterze. Nowe czteropiętrowe budynki z wysokimi dachami mansardowymi, licznymi wieżyczkami i loggiami zostały zbudowane w różnych stylach – neobarokowym, neorenesansowym w jego północnym wariantcie i w stylu secesyjnym. Część budynków przylegających do stawu od strony zamku zaprojektował architekt Josef Franke z Gelsenkirchen (1876–1944)¹². Nazwiska tego architekta nie spotyka się już więcej w historii miasta. Zbudowane w latach 1904–1905 kamienice mieszkalno-handlowe w stylu renesansu północnego w Pałacowej Słobodce i na Münz Platz w Królewcu należą do pierwszych niezależnych eksperymentów młodego mistrza. Budynki nie zachowały się, ale ich wygląd znany jest z pocztówek z początku XX wieku. W kompozycji elewacji wyraźnie widać trzy mieszkalne kondygnacje nad użytkowym parterem, który podzielony jest rytmem łukowych okien oraz boniowaniem w duchu skandynawskiego modernizmu. Elewacje odznaczają się licznymi wykuszami, balkonami, obudowaniami okien o różnych kształtach, obwiedzionych dekoracyjnymi listwami. Wysokie dwuspadowe dachy z wieżyczkami, świetlikami, schodkowymi szczytami, ozdobione wolutami i innymi detalami wyglądają jak apoteoza formalnej obfitości. Archiwalne pocztówki demonstrują jasną kolorystykę fasady, opartą na kontrastującym połączeniu czerwonych ceglanych ścian i białych kamieni lub otynkowanych detali.

W okresie zabudowy terenów nad stawem, przy ulicy Królewskiej (Königstrasse, dzisiejsza ulica Frunzego) powstała krótka i kątowo zakrzywiona uliczka Königseck, co można przetłumaczyć jako „Królewski Zaułek” (później zwany Ugłowej Zaułek). Prowadził on od Königstrasse do Wilhelmstrasse (obecnie ulica Pionierskaja). Wzdłuż niej stało tylko 15 domów [il. 06], które zbudowało prywatne „Stowarzyszenie Budownictwa Mieszkaniowego Królewiec” w 1906 r. To samo stowarzyszenie w 1904 r. wystawiło domy

¹² Ibidem, s. 645.

6. Königsberg. Königseck (źródło: W. D. Wagner, *Reise durch Königsberg und Ostpreussen in 1000 Bildern*, Bonn 2011)

na Prinzenek w dzielnicy Sackheim (obecnie nie istnieje). Stowarzyszenie było częścią „Generalnej Fundacji Budownictwa Mieszkaniowego”, założonej przez władze miasta w 1904 r. w celu wspierania działalności budowlanej w Królewcu¹³. Budynek dawnego Königseck są częściowo zachowane do dziś, ale sama ulica zmieniła się w zaniedbany wewnętrzny dziedziniec. Od strony Königstrasse prowadziły do niej dwa łukowo sklepione przejścia służące pieszym i pojazdom. Wykonano je w przyziemiu domu przylegającego do słynnej Kreuz-Apotheke. Łuki przejść istnieją po dziś dzień, ale prowadzą do nieprzekraczalnego ślepego zaułka, w który zamieniła się przytulna kiedyś uliczka. Naprzeciw wejścia, po drugiej stronie szerokiej Königstraße, stał ogromny budynek Urzędu Obwodu (nie zachował się).

Obszar, na którym ulica Königseck pojawiła się na początku XX wieku, nosił nazwę Neue Sorge (obecnie obszar między ulicami Frunzego i Kliniczeskaja). Ta część „miasta wewnętrznego” pozostała niezagospodarowana przez długi czas, tylko wzdłuż ulicy Królewskiej na planie z 1765 r. zaznaczono ciągłą linię zabudowy. Sytuacja urbanistyczna końca XIX i początku XX wieku doprowadziła do zagęszczenia organizmów miejskich. Zachowane

¹³ Ibidem, s. 643.

tereny zielone „miasta wewnętrznego” szybko zastąpiono miejskimi krajobrazami. W 1876 r. pojawiła się krótka ulica Friedrichstrasse (w okresie powojennym Tupikowij Pereułok, dzisiejsza ulica Tomskaja), równolegle do Königstrasse. W 1878 r. wyodrębniono z niej Herbartstrasse (nieistniejąca), a następnie rozbudowano ją do Königsstrasse i nazwano Wilhelmstrasse. W 1889 r. założono małą Dinterstrasse (nie istnieje), w 1895 r. – Augustus-Strasse i inne. Część ulic, w tym Königseck, zajęły tereny po dawnej plantacji ogrodniczej, kupionej przez miasto w 1893 r. od F. T. Woede – pruskiego nadwornego ogrodnika.

Fasady budynków mieszkalnych przy Königseck, być może jedyne zachowane w środkowej części miasta po wojnie, otworzyły się na jedną z najbardziej reprezentatywnych tras w Królewcu łączącą zamek z bramą miejską, co nałożyło pewne obowiązki na deweloperów. Trzy budynki zostały ustawione w zwartej zabudowie. Dwa skrajne domy zostały ukształtowane w analogiczny sposób, ich fasady są symetryczne i tworzą zwierciadlane odbicie. Jednak, jak pokazuje plan, oba budynki, oddzielone murami ogniowymi, mają oficyny o nieco odmiennej konfiguracji na planie. Oficyny, które tworzą wewnętrzny dziedziniec domu, są stosunkowo wąskie, a układ pomieszczeń jest amfiladowy.

W centralnym budynku mieściła się słynna w mieście Kreuz-Apotheke, o czym przypomina napis, który jest nadal widoczny na zniszczonej ścianie. Aż do 1941 r. apteka była własnością farmaceuty Adolfa Petrenza¹⁴. Farmaceuta napisał pracę naukową „Ustawodawstwo dotyczące apteki – przewodnik służący przygotowaniu do egzaminów farmaceutycznych”, której pierwsza edycja ukazała się w 1925 r., a ostatnia – w 1940 r.¹⁵ F. Gauze wskazuje, że w latach 1871–1914 w Królewcu pojawiło się 16 nowych aptek, w tym Kreuz-Apotheke, którą zbudowano w 1888 r. na Königstrasse¹⁶. Nie wiadomo, czy zniszczony budynek stojący teraz przy ul. Frunzego wzniesiono w tym samym roku, czy też został on dobudowany na początku XX wieku. Autor książki o architekturze okresu niemieckiego B. Köster wylicza trzy sąsiednie budynki z lat 1900–1905, zastrzegając, że po lewej stronie znajdu-

¹⁴ L. Grimoni, *Zu Königseck*, Königsberger Bürgerbrief. Ausgabe Nr. 78. Winter 2011, s. 38.

¹⁵ A. Petrenz, *Die Apotheken-Gesetzgebung – ein Leitfaden zur Vorbereitung auf die pharmazeutischen Prüfungen*, Selbstverlag des Ostpreussischen Apothekerbundes E.V. 1925; A. Petrenz, *Die Apotheken-Gesetzgebung. Ein Leitfaden zur Vorbereitung auf die pharmazeutischen Prüfungen und zum Schnellgerbrauch für die Praxis*, Berlin Zehlendorf, Deutscher Apotheker-Verlag Dr. Hans Hösel 1940.

¹⁶ F. Gause, op. cit., s. 687.

ją się dwa domy (w tym Kreuz-Apotheke), które kiedyś były pod nr 73–74 wzdłuż ulicy Królewskiej i pojawiły się nieco wcześniej¹⁷.

Wystrój Kreuz-Apotheke, podobnie jak jej „bliźniaka”, nawiązuje do barwnych form wczesnego, dekoracyjnego niemieckiego Jugendstilu końca XIX wieku. W jego stylistyce zauważalne są także elementy historyzmu, co przejawia się w podkreślonej symetrii, zastosowaniu trójkątnych szczytów z ledwo zarysowanymi ryzalitami, uzupełnionymi wykuszami. Epoka grynderska¹⁸, która przypada na pierwsze dziesięciolecie istnienia zjednoczonych Niemiec, znalazła odzwierciedlenie w dekoracyjności fasad np. poprzez podkreślenie obfitości małych, ozdobnych detali, wypełniających wszystkie wolne płaszczyzny. Ten swoisty „lęk przed pustką” charakterystyczny był dla eklektyzmu, ale rodzaj wystroju tej konkretnej kamienicy wskazuje na formy secesyjne. Nie ma wyraźnego odwołania do stylów historycznych, za wyjątkiem kartusza pod oknami czwartego piętra i konsol w filarach między oknami. Zgodnie z nowymi trendami do wystroju budynku wprowadzono materiały kontrastujące w fakturze i kolorze – rzędy czerwonej cegły współistnieją z otynkowanymi powierzchniami i reliefowymi detalami ciągłego wzoru. Styl secesyjny obejmuje także zastosowanie ciemnozielonych płytek szklawionych, o falistej powierzchni i zaokrąglonych krawędziach zawieszonych nad okapem górnej kondygnacji. Ta sama płytka naturalnie i gładko zwisa z parapetów podwójnych okien. W dekoracji elewacji znajdują się stylizowane maski – w półkolistych łukach górnej części ryzalitów, ale dominują różne motywy kwiatowe, wykonane w technice kafłowej. Bezpretensjonalne kwiaty, podobne do okrągłych słońc otoczonych przez płatki, które ledwo przylegają do cienkich, wijących się łodyg z podłużnymi liśćmi, są nadal zbyt naturalistyczne i symetryczne, by należeć do rozwiniętej secesji początku XX wieku. Analiza stylistyczna przemawia za datowaniem bliźniaczych budynków na koniec XIX wieku. Po bokach oba domy są zamknięte przez głucho ściany przeciwogniowe, co oznacza, że albo budynki już stały w pobliżu, albo w niedalekiej przyszłości była planowana budowa sąsiednich budynków.

Trzeci budynek sąsiadujący z Kreuz-Apotheke powstał najprawdopodobniej około 1905 r., ponieważ w 1906 r. rozpoczęto budowę ulicy tuż za nim. Należy zauważyć, że to właśnie ten dom, a nie stojąca obok niego apteka, był wielokrotnie przedstawiany na historycznych fotografiach i widokówkach¹⁹.

¹⁷ B. Köster, *Königsberg. Architektur aus deutscher Zeit*, Husum 2000, s. 169.

¹⁸ in. epoka założycielska (niem. gründen) – czyli okres po 1871 r, tj. po zjednoczeniu Niemiec w jedno państwo.

¹⁹ W. Dimbath, *Auf dem Sackheim*, Königsberger Bürgerbrief. Ausgabe Nr. 54. Sommer 2000, s. 22; W. D. Wagner, op.cit., s. 52.

Zespół pod numerem 75 składa się z dwóch budynków połączonych pod kątem, z których jeden wychodzi na ulicę, a drugi stoi prostopadłe do byłej Königstrasse, sąsiaduje ze ścianą przeciwogniową Kreuz-Apotheke i ciągnie się wzdłuż wąskiego pasa dawnego Königseck. Skrzydło to jest bardzo wąskie, z pokojami przejściowymi. Fasada dziedzińca domu jest ożywiona półkolistymi występami schodów, z których jeden zaczyna się pod chodnikiem dla pieszych, oddzielony niskimi, masywnymi kolumnami z korytarzem dla ruchu. Malownicza fasada od strony dawnej Königstraße jest podzielona poziomo na dwie części. Niższa część, która obejmuje dwie dolne kondygnacje, jest licowana szorstkim, szarym kamieniem. Archiwolty okien i przejść ulicznych tworzą gładką, kamienną opaskę z wyciętym, falującym wzorem wzdłuż wewnętrznej krawędzi łuku. Pochodzenie szarego kamienia jest niejasne, jego import z jednego z krajów skandynawskich nie jest wykluczony. Górną część elewacji, obejmującą trzecie i czwarte piętro oraz poddasze pokrywa terrazytowy tynk fakturalny, powszechny w architekturze początku XX wieku w Skandynawii. Budowla została zwieńczona wysokim szczytem o płynnej krawędzi, nawiązującym do tradycji bałtyckiego budownictwa miejskiego. Na fotografiach z końca lat 1990 ubiegłego wieku i początku XXI wieku kamienica czynszowa nadal utrzymywała zwieńczenie górnego piętra²⁰.

W przeciwieństwie do niższego poziomu ze swobodnym układem półokrągłych okien o różnych rozmiarach, wyżej dominują pionowe otwory okienne o kształcie prostokątnym. Połączeniem dwóch części był płytki dwupiętrowy wykusz, zaczynający się nad środkowym oknem drugiego piętra, obejmując je arkadą i masywnymi konsolami. Takie rozwiązania okien wykuszowych, charakterystyczne dla stylu neogotyckiego, propagowano w publikacjach XIX-wiecznych, prezentujących przykładowe projekty²¹.

Dolna część okna wykuszowego, podobnie jak cała dolna część fasady, wyłożone są grubo ciosanym kamieniem, ozdobionym stylizowanymi liśćmi kasztanowca, znajdującymi się także w przestrzeniach między oknami trzeciego piętra. Okno wykuszowe jest podzielone poziomo wąskim profilem gzymsu, rozciągającym się wzdłuż całej elewacji, dzieląc ją na dwie części. Przejrzystość ciągu poziomego przełamuje półokrągły występ małego balkonu wiszącego nad głównym sklepionym przejazdem, podkreślając ogólną asymetrię kompozycji fasady od strony ulicy [il. 7].

²⁰ Ch. Papendick, *Der Norden Ostpreussens. Land zwischen Zerfall und Hoffnung. Eine Bilddokumentation. Mit Textbeitragen von Gertrud Papendick (1890–1892) und Juri Iwanow (1928–1994) und einem Vorwort von Albrecht Leuteritz*, Husum 2006, s. 71.

²¹ G. G. Ungewitter, *Entwürfe Stadt- und Landhäusern*, Zweite Auflage, Glogau 1890.

7. Königsberg. Budynek mieszkalny przy Königstrasse
(źródło: W. D. Wagner,
Reise durch Königsberg und Ostpreussen in 1000 Bildern,
Bonn 2011)

Fasadę wykonano z dużym mistrzostwem, gdyż nieznanemu autorowi udało się połączyć różnorodność form i detali architektonicznych. Na parterze kontrastują kwadratowe otwory okien sklepów pasmanterii i „romańskie” łuki przejścia dla pieszych i przejazdów komunikacyjnych. Witryny szklane są spektakularnie obramowane surowym kamieniem i oddzielone ściankami, które kończą się rzeźbionymi kapitelami, ozdobionymi owsem i stylizowaną imitacją jońskich wolut.

Głównym akcentem tego niezwyklego budynku mieszkalnego są dwie asymetryczne arkady – przejścia i przejazdu, skąd istniała możliwość bezpośredniego wejścia do kamienicy. Sklepione przejście i podjazd oddzielone są od siebie szeregiem niskich kolumn, jakby uginających się pod ciężarem masywnych łuków i sklepień. Kolumny wyłożone są, podobnie jak sklepienia, małymi brązowymi kafelkami, a ściany nad łukami są otynkowane. Frontowa

kolumna, zwrócona do ulicy, wykonana jest z szarego granitu i spoczywa na wysokiej podstawie oraz zwieńczona jest kapitelem z rzeźbą przedstawiającą liście i owoce kasztanowca. Podpory z rzeźbionymi kapitelami przypominają w stylu podobne detale budynków w Petersburgu jak i we współczesnych krajach bałtyckich (np. w Finlandii).

Kompozycja przejścia przypomina tzw. porte-cochère „charakterystyczny element architektury XIX wieku, nieznaną religijnej architekturze średniowiecza. Sprawa dotyczy porte-cochere, czyli nakrytego poprzecznego przejścia, które służy jako dogodne miejsce do opuszczenia pojazdu i wejścia do budynku przy złej pogodzie”²². Zgodnie z rzutem parteru przy przejściu znajdowały się drzwi prowadzące do schodów i dalej do mieszkania oraz do służbowego wejścia do sklepu z wyrobami pasmanteryjnymi. Ukształtowanie porte-cochere oraz inne detale – tj. wykorzystanie bujnej ornamentyki liściastej, obróbka ścian z nieobrobionym kamieniem, włączenie motywu łuku w system dekoracyjnego programu elewacji, przypominają neoromańskie budowle zwolenników słynnego amerykańskiego architekta Henrego Hobsona Richardsona, budowane zarówno w Ameryce, jak i w Niemczech. Możliwe, że dom w Königsbergu został zaprojektowany przez jednego z miłośników stylu amerykańskiego architekta, lub znawcę architektury fińskiej przełomu XIX i XX wieku. Obecnie, tylko studia materiałów archiwalnych i źródłowych mogą rzucić światło na pochodzenie inspiracji i pozwolą na wyjaśnienie powodów powstania tak niezwykłych dla Prus Wschodnich budynków, które znajdują się przy dawnej ulicy Królewskiej.

Artystyczne formy północnego Jugendstil, charakterystyczne dla innych regionów Morza Bałtyckiego – Finlandii, krajów bałtyckich, Petersburga, są niezwykle rzadko spotykane na terytorium Prus Wschodnich. Dom przy ulicy Frunzego pozostaje jedynym przykładem budynku mieszkalnego zbudowanego w tym duchu.

²² Е. С. Жилина, *К вопросу о влиянии творчества американского архитектора Генри Гобсона Ричардсона на архитектуру Северной Европы последней четверти XIX – начала XX веков*, [w:] *Вопросы всеобщей истории архитектуры*. Вып. 5, Сост., отв. ред. Н.А.Коновалова, Москва – Санкт-Петербург 2015, С. 474–499, С. 481.

The architecture of early twentieth-century residential buildings in the centre of Kaliningrad (formerly Königsberg)

Abstract

Königsberg, the capital of the province of Eastern Prussia, developed over the centuries as a fortress city enclosed by a ring of fortifications. This determined the nature of the close urban development. At the turn of the twentieth century new residential and public buildings began to replace the dilapidated older buildings in the city centre. The heart of the city near the Castle and the Ponds was almost completely destroyed at the end of the Second World War and as a result of the post-war demolition of buildings. The few remaining buildings are now neglected and are being demolished. These are numbers 53–57 Frunzestreet, (formerly Königsstrasse) and are interesting examples of Art Nouveau.